

Ak by u nás nebola na začiatku roka priam mediálne „konštruovaná“ téma „starých Slovákov“, mohol by recenzent tohto titulu začať svoj text tým, že téma etnicity je dnes po svojich úrodných deväťdesiatych rokoch (vieme, s čím to súviselo) tými istými silami „konštruovania“ akoby odsúvaná inými témami každodennosti. Treba ale dodať, že v deväťdesiatych rokoch bola vnímavosť k otázkam etnicity prebudená aj tým, že napriek viacerým iniciatívam zdola, nedokázal – ako konštatuje F. Novosád – „reálny socializmus“ rozvinúť politické formy, ktoré by umožnili dovŕšiť národnú emancipáciu. (Pozri Alchymia dejín, s. 12 a i.) Pri takých zásadných zmenách politického režimu k akým došlo v týchto rokoch, býva práve vedomie etnickej identity obzvlášť excitované v smere jeho celostných funkcií. Na druhej strane čosi pred rokom pripomenul R. Dahrendorf aj ďalšiu z funkcií etnického vedomia, ktorú jednoducho nemožno nebrať do úvahy ani pri jeho celostných funkciách, totiž pri obavách z nacionalizmu. Pripomína, že napriek častému hľadaniu novej identity, napr. európskej, latinskoamerickej či dokonca akejsi „svetovej občianskej spoločnosti“, sa väčšina ľudí cíti doma vo vlastnej krajine: v národnom štáte, ktorého sú občanmi (tu práve ilustruje dejiny pozitívnu skúsenosť so znovunadobudnutím slobody pri rozhodovaní v otázkach národnej suverenity v deväťdesiatych rokoch u nás). Upozorňuje však, že ani v súčasnom demokratickom svete sa dokonca vyspelé krajiny nedokážu vyvarovať nacionalizmu, no v nových podobách a formách napríklad hospodárskeho protekcionizmu (obmedzovanie pracovného trhu, obmedzovanie trhu s lacnejším tovarom a pod.).

Tento úvod iba veľmi zostručnene pripomína, aké rozmanité a diferencované súvislosti sa s problematikou etnicity všeobecne spájajú a viažu sa k nej (etnos, minorita, majorita, etnické vedomie, etnická identita, asimilácia, multikultúrnosť, etnocída, etnocentralizmus, etnické stereotypy a predsudky, kultúrna a sociálna pamäť a mnohé ďalšie pojmy a kategórie, pomocou ktorých si multidisciplinárnu problematiku etnicity približujeme a analyzujeme). Aj keď ťažisko tejto rozsiahlej práce (kniha je vytlačená vo formáte A4) je v etnologickom spracovaní, jednotlivé témy a oblasti sú predmetom skúmania aj ďalších nielen spoločenskovedných disciplín, významne aj sociológie. Napokon vzťah etnológie a sociológie bol už od počiatkov sociológie na Slovensku v osobnosti jej zakladateľa, resp. najvýznamnejšieho iniciátora A. Štefánka popri sociálnej psychológii najčastejšie zdôrazňovanou multidisciplinárnou spolupracou pri skúmaní slovenskej spoločnosti.

Heuristicky sa k multidisciplinárne záväzným a rešpektovaným teoreticko-metodologickým prístupom a iniciatívam pri skúmaní problematiky etnicity vyjadruje prof. J. Botík hneď v prvej kapitole *Základné pojmy teórie etnicity a etnickej identity*. Treba však v tejto súvislosti pripomenúť, že celá práca je autorom koncipovaná ako „študijná príručka“ nielen veľmi rozvetvenej a niekedy až neprehľadnej, ale i protirečivej problematiky etnicity. Keďže má plniť predovšetkým didaktické ciele, je prirodzené, že heuristické teoreticko-metodologické otázky sú rozoberané a sumované informatívne, nie je v nich kladený dôraz na problémový prístup. Vlastné autorské zvládnutie heuristiky však J. Botík ukazuje na viacerých problémoch. Napríklad po stručnom prehľade dejinných konceptov národa prechádza k v súčasnosti často pripomínanej teoreticko-metodologickej iniciatíve sociálneho konštruktivismu. Hoci východiskovú prácu sociológov P. I. Bergera a T. Luckmana v literatúre nespomína, retrospektíva sémantiky subjektu a konštruovania až k francúzskemu novoheglovcovi E. Renanovi a jeho myšlienke „národ, to je ustavičný plebiscit“ ukazuje orientáciu v probléme a zvládnutie prameňov a heuristiky „konštruktivismu“. Prirodzene, vo filozofii alebo sociológii vedy jestvujú aj iné názory o konštruktivizme zohľadňujúce noetický status kognícií ako výsledkov poznávacieho procesu v prírodných alebo technických vedách a oživujúce starý problém vzťahu empirizmu a konvencionalizmu. Na druhej strane však neprijímať v súčasnosti „konštruktivismus“ by znamenalo v mnohých oblastiach sociálnych vied stratu teoretickej opory pre svoje tvrdenia.

Vzhľadom na veľkú aktuálnosť menšinovej problematiky vo vyspelých krajinách, súvisiacu predovšetkým so smerovaním a stavom migračných procesov, sa popri sociálnom konštruktivizme ešte väčšia pozornosť venuje problematike multikulturalizmu. Je to opodstatnené, zároveň však možno dodať, že v súčasnosti sa fenomén multikulturalizmu nevyhol istým krízam, ktoré prekračujú rámce vytýčené v súvislosti s ním v tejto kapitole. Pokiaľ ide o problematiku sociálnej alebo kultúrnej pamäti ako určitej inováčnej kategórie – aj keď ani u nás to nie je kategória nová tak v sociológii, ako aj v etnológii – formuluje tu autor aktuálnejšie, noeticky akceptovateľnejšie a teda aj diferencovanejšie stanoviská k tomu, čo z tejto pamäti vypadáva a prečo, ako funguje tento proces „zabúdania“ na úrovni spoločenskosti v súvislosti s tradíciou, pamäťou etnika. Aj kategória zabúdania, samozrejme rozpracovaná na sociálnej úrovni, sa tak môže stať dôležitým analytickým nástrojom pri vysvetľovaní procesov prebiehajúcich v sociálnej alebo

kultúrnej pamäti. Pri aplikácii kategórie sociálnej pamäti na náboženskú pamäť sme sa stretli napríklad pri inom autorovi s tvrdením, že moderné spoločnosti – najmä európske – nie sú menej religiózne preto, že sú racionálnejšie, ale preto, že sú čoraz menej schopné udržiavať svoju pamäť. Pokiaľ sa však tento proces straty schopnosti udržiavať niektoré obsahy pamäti nerozoberie, (ako to funguje, čo to spôsobuje a čo nové do pamäti vstupuje a ostáva v nej), bude k zmenám v pamäti dochádzať aj naďalej. Celé dejiny sú v tomto zmysle svedectvom týchto zmien. Ide však o všeobecnú poznámku mimo recenzovaného textu.

Teoreticko-metodologické otázky a problémy sú pri takejto práci pre neetnológov dôležité. Nesmú však napríklad pri recenzii prekryť základný zmysel a cieľ diela, ak v ňom tieto otázky a problémy nie sú jeho hlavným predmetom. A tým je v tejto práci obsah toho, čím a ako sa etnicita Slovákov utvárala. Domnievam sa, že hlavným zmyslom práce J. Botíka je na veľmi rozsiahlom pramennom materiáli ukázať, ako a na základe čoho sa dnes dá zdôvodňovať a rekonštruovať etnicita Slovákov, no zároveň ukazuje, ako sa dejinne táto etnicita vytvárala v najtesnejších kontaktoch s ďalšími etnikami, ktoré s nimi a vedľa nich žili. Ukazuje, že multietnické vzťahy tvoria dejinne vnútorne zažitý invariant etnického vedomia, ktorý je napriek rôznym dejinným prípadom výkyvov a excesov tou hodnotou, ktorá sa tu historicky konštituovala a ktorú je potrebné ako takýto kultúrny fenomén naďalej rozvíjať a kultivovať, a tak prehľbovať chápanie jej skutočného a jedinečného významu v našom kultúrnom vývine. (s. 29 a n.) Nie je to jednoduché, pretože to vecne presahuje do najvýraznejšej a najneistejšej oblasti mimo etnológie, ktorá túto hodnotu problematizuje a tou je politika. Etnicita Slovákov a multietnicita Slovenska sú venované druhá a tretia kapitola, ostatným etnikám, ktoré ich utvárali, je venovaný raz väčší, inokedy menší priestor okrem Slovákov v jednotlivých subkapitolách v tretej kapitole (Maďarom, Nemcom, Židom, Rusinom, a Ukrajincom, Rómom, Chorvátom, Srbom, Bulharom a Čechom).

V celej práci sa autor pri argumentovaní a zdôvodňovaní opiera predovšetkým a archeológiu, históriu, jazykovedu, etnológiu, no využíva aj poznatky ďalších vied. Napokon, je vôbec možné rekonštruovať celý proces utvárania etnicity Slovákov mimo výsledkov poznania týchto vied? Rozsiahle analýzy venuje nielen pôvodným jazykovým diferenciám Slovanov pri ich usídľovaní sa na nových územiach v dobe sťahovania národov aj na území dnešného Slovenska, ale aj vzájomným stykom rôznych etníc v ďalších obdobiach, ktoré sa prejavili vo „výpožičkách“ slov do ich jazyka z jazyka iných etníc. To poskytuje bohatý pramenný materiál pre ďalšie jazykové deduktívne postupy v usudzovaní na spôsob života, prevažujúce druhy činností atď. podľa významu preberaných slov. O etnických faktoroch svedčia aj najstabilnejšie pomenovania osád podľa remeselných, trhových, geografických významov a tiež aj názvy riek, pohorí, vrchov a pod.

Pritom môžu vznikať aj rôzne otázky, ktoré môžu vhodným spôsobom dopĺňať študijný a didaktický charakter knihy v zámere zhrnúť jednotlivé poznatky a evokovať súvislosti medzi nimi. Ak napríklad názvy niektorých riek či pohorí preberali prichádzajúci Slovania od predchádzajúcich Keltov, Germánov či Rimanov (Dunaj, Váh, Dudváh, Hron, Nitra, Fatra, Tatra, Karpaty a pod.), nemôžeme potom pripustiť, že aj medzi migračnou a autochtónnou teóriou jestvuje istý paralelizmus, určité formy koexistencie pôvodného autochtónneho etnika a novomigrujúceho, prichodiacieho etnika. Veď fixovanie slov a ich významov a označovanie má zrejme svoje podmienky nielen vo frekvencii používania, ale aj v dĺžke trvania, počas ktorého si prichodiacie etnikum tieto jazykové formy postupne osvojovalo. To zrejme nebol jednorázový proces. Napokon, diskusie o tom, že problém sa už nemôže stavať spôsobom: alebo migračná, alebo autochtónna teória, prebiehajú. Často uvádzaným problémom tu býva spolužitie Avarov so Slovanmi a ich úplné kultúrne rozptýlenie v prostredí slovanských kmeňov. Inú podobu tohto fenoménu uvádza sám autor v pojme „kultúrna symbióza“ pri zmiešanom keltsko-ďáckom osídlení južného Slovenska v období polovice 1. storočia n. l. (s. 19) alebo v podobe otázky, na ktorú sa pýta ďalej, totiž, „do akej miery je jazykové a kultúrne dedičstvo aj geneticky späté so starými Slovanmi. Čiže čo z neho môžeme považovať za autochtónne a špecificky slovanské a čo z neho prináleží do širšieho a univerzálnejšieho kultúrneho imania.“ (s. 40-41)

Iným príkladom takéhoto diskurzívneho rozdiskutovania podnetov, ktoré kniha evokuje, je problém, ktorý tesne súvisí s tým slovným spojením, ktorým sme túto recenziu začali. Autor v texte konštatuje, že rekonštrukcia spoločenského systému a spoločenskej štruktúry nadkmeňového zväzu naddunajských Slovanov v 9. – 10. storočí, t.j. v období Veľkej Moravy (s. 23 a n.) a stupeň jeho „etnosociálnej integrácie“ patrí napriek viacerým výsledkom k „slabším ohniskám“ doterajších výskumov všetkých participujúcich disciplín. Skôr sem-tam použil spojenie starí Maďari – to sa objavuje aj v citovanej literatúre – alebo starí Slovania. Je ale zrejme, že heuristika slovného spojenia starí Slováci nie je prvotným podnetom pre vedecké bádanie o ňom. Je však, resp. môže byť témou, ktorú je možné na takom rozsiahlom materiáli, aký predkladá J. Botík vo svojej knihe, rozvíjať v študijných postupoch pri utváraní kritického prístupu a postoja. Jej štúdium sa nedá čítať ako jednoduchý „príbeh“, ale učí chápať, že napríklad uznanie staroslovienčiny ako jazyka liturgie popri jej troch dovtedy uznávaných jazykoch samotným pápežom bolo zároveň dôležitým

krokom pri chápaní jazyka ako znaku etnickej jedinečnosti (s. 24) v dominujúcom monolitnom chápaní mocenského a kresťanského univerzalizmu, že ďalším krokom tejto etnickej diferenciácie z pôvodnej staroslovanskej jednoty bolo vyhraňovanie a vyčleňovanie spôsobované utvorením českého, poľského a uhorského štátu (s. 37), zahrnujúce pričlenenie územia dnešného Slovenska do inorečového a inokultúrneho prostredia uhorského štátu. Ďalším krokom etnickej individualizácie bolo, že etnonym Slovákov sa začalo používať až ku koncu 15. storočia (s. 38) atď. a pod. Ako sa však postupne len pomaly a komplikovane vedomie národnej identity formovalo, možno ďalej doplniť údajmi sčítacích komisárov z roku 1934, ktorí sa obyvateľov východného Slovenska pýtali, či sa cítia byť Slovákmi alebo Maďarmi: ak bude dobre medzi Čechmi, budeme Slovákmi, ak medzi Maďarmi, budeme Maďari (pozri Budování státu F. Peroutku. s. 134-135) Kniha, ktorých štúdium tak ako aj pri tejto recenzovanej práci J. Botíka dokázu kriticky a argumentačne pripraviť na problémy, ktoré môžu vzniknúť hocikedy po ich napísaní, sú zväčša dobré knihy.

Doteraz sme sa viac výberovo problémovým ako tradičným informačným prístupom vyjadrili okrem prvej kapitoly aj k druhej kapitole *Etnický obraz Slovenska* a o Slovákoch ako prvom etniku z najrozsiahlejšej tretej kapitoly *Multietnické Slovensko a jeho kultúrna mnohotvárnosť*. Pri všetkých etnikách tvoriacich multietnický obraz Slovenska je aj v súčasnosti štruktúra výkladu viac-menej podobná. Zahŕňa historické súvislosti a fakty o ich príchode na Slovensko, resp. jeho terajšie územie, o jeho príčinách, ich hospodárskom živote a uplatnení, o kultúrnych zvláštnostiach, náboženstve, tradíciách, o ich vplyve a vzájomných kontaktoch s prevažujúcim slovenským etnikom.

Najviac priestoru je venované maďarskému etniku, ktoré sa po roku 1918 stalo v Československu národnostnou menšinou a je v súčasnosti najpočetnejšou menšinou na Slovensku. Rozborom jednotlivých udalostí, sociálnych a kultúrnych javov a prejavov ľudí približuje stav priebežného vyrovnávania sa a miery akceptácie zmenených pomerov od roku 1918 až po súčasnosť. Pripomína, že v medzivojnovom období bolo zrejme zložité vyrovnávanie sa s týmto faktom, ktorého prejavom bola aj izolácia od majoritnej spoločnosti. (s. 74) Zároveň autor vyzdvihuje zdroje vysokého národného povedomia maďarského etnika a ich patriotizmu. Na desiatich štatistických prehľadoch od roku 1880 až po rok 2001 dokumentuje odraz jednotlivých spoločensko-politických udalostí a zmien na počte a výkyvoch počtu maďarského etnika v slovenskom prostredí. Pripomína rôzne fázy procesov „odmaďarčovania“ južného Slovenska po roku 1918 a po roku 1945 a dôsledky týchto politických rozhodnutí a postupov. V tomto kontexte rozoberá aj činitele pretrvávania a transformácie etnickej identity Maďarov na Slovensku až po súčasnosť.

Pri nemeckej menšine je okrem jej socio-profesijného rozvrstvenia (okrem známych remesiel, ktorými sa uplatňovala, uvádza aj menej známe vinohradníctvo, drevorubačstvo, uhliarstvo a i.) akcentovaná jej náboženská diferencovanosť (okrem katolíkov aj luteráni, anabaptisti). V dôsledku spolupôsobenia všetkých týchto faktorov v rôznych oblastiach Slovenska sa nevytvorila jednotná, ale regionálna a sociálne neobyčajne mnohotvárná kultúra nemeckej menšiny. (s. 93)

U rómskej menšiny je okrem historických a kultúrnych faktorov – jazyk, pôvod, skupina, rodina, zamestnanie, resp. remeslo, umenie a rómska kultúra (hudba, tanec) – dôležité zhrnutie problémov, ako sami Rómovia vnímajú vlastnú identitu, čo vývinovo pripomína aj niektoré dávne fázy a stupne vývoja etnickej identity moderných spoločností. Pripomína viaceré súvislosti a dôsledky vnucovania modelu kultúry majoritnej spoločnosti Rómom, ich dvojité etnickú identitu a nevyhranenosť a pasivitu pri nadobúdaní vlastnej identity. Už predtým autor pripomenul závažnosť faktora predsudkov a stereotypov voči Rómom v prístupoch k nim vo vlastnej majoritnej spoločnosti, zotrvačne naštepaných aj na súčasné javy.

Pri ďalších etnikách poukazuje autor na pôsobenie asimilačných faktorov (chorvátskej, srbskej, bulharskej menšiny), čo tiež pripomína aj pri rusínskej menšine, pričom zdôrazňuje úlohu vlastnej národnej inteligencie, ktorú zohrávala pri utváraní etnickej identity a národného uvedomenia.

Odlišne sa však aj historicky, aj v súčasnosti v porovnaní s inými etnikami vyvíja situácia a vzťahy s českým etnikom, keď v dôsledku spoločných dejín mnohé etnické diferenciačné faktory stratili svoju váhu a svoj pôvodný význam.

Osobitným etnikom je v tomto kontexte analyzované židovské etnikum, a to aj vzhľadom na dôsledky, ktorému bolo vystavené v druhej svetovej vojne a jeho početné zastúpenie v súčasnosti.

Záverečná kapitola je venovaná zahraničným Slovákovi, výskumu ktorých sa v značnom rozsahu doteraz venoval aj sám autor tejto knihy.

Kniha J. Botíka obsahuje veľké množstvo pojmov, termínov, faktov, údajov, príkladov, výsledkov, súvislostí a vzťahov k problematike etnicity Slovákov aj vo vzťahu k ďalším etnikám, pod vplyvom ktorých sa táto etnicita spoluvytvárala. Aj vzhľadom na rozsah, aj vzhľadom na významy a vymedzenia i definície týchto pojmov a faktov nejde o jednoduché čítanie. Pripraviť recenziu takéhoto textu znamená nevenovať sa dva až tri týždne ničomu inému ako štúdiu tejto syntézy etnicity Slovákov. Ide však o významný projekt

monografického spracovania veľmi citlivej a veľmi potrebnej problematiky pri utváraní kritického vedomia o vlastnej etnickej identite a o poznaní vývoja vlastného národa.

Ľudovít Turčan